

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.

Ukraine

ПРОБЛЕМИ ТА ПОТРЕБИ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.
Ukraine

ЗМІСТ

Вступ та методологія дослідження.....	1
1. Проблеми відновлення малого та середнього бізнесу (МСБ) після початку російського вторгнення.....	3
1.1 Відновлення роботи підприємств після перших 1–2 місяців повномасштабної війни.....	3
1.2 Втрата персоналу підприємствами МСБ через повномасштабну війну.....	5
1.3 Зниження та відновлення попиту на товари та послуги, які не мають першочергової важливості для виживання.....	7
1.4 Порушення логістичних ланцюжків та зв'язків між підприємствами.....	9
1.5 Інфляція та здорожчання комунальних послуг.....	11
1.6 Блокування податкових накладних.....	14
2. Оцінка підприємцями заходів державної політики, спрямованих на підтримку МСБ, що втілювалися після 24 лютого.....	15
2.1 Одноразова допомога для підприємців та найманих працівників.....	15
2.2 Можливості залучення обігових коштів.....	16
2.2.1 Можливості кредитування.....	16
2.2.2 Грантові програми від українського уряду (програма «Робота») та міжнародна допомога для українських підприємців.....	17
2.3 Зниження регуляторного навантаження.....	19
2.4 Спрощення оподаткування для окремих категорій платників податків.....	21
2.5 Відшкодування фізичних активів підприємств, пошкоджених внаслідок бойових дій.....	22
2.6 Рішення місцевих рад та центральної влади щодо скасування/зниження орендної плати для підприємств МСБ.....	23
3. Довгострокові напрями вдосконалення державної політики для сприяння відновленню МСБ.....	24
Висновки.....	29

Цей аналітичний звіт є результатом проєкту Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, що здійснюється за підтримки Представництва «Фонду Фрідріха Науманна за Свободу» в Україні. У виданні представлені винятково результати дослідження авторів. Вони не обов'язково відображають позицію Представництва «Фонду Фрідріха Науманна за Свободу» в Україні.

ВСТУП

Малий та середній бізнес (МСБ) є однією з найважливіших складових української економіки. У 2021 році підприємства МСБ [створювали](#) близько 60% національного ВВП, забезпечували близько 7 млн робочих місць та 40% податкових надходжень. В умовах повномасштабного російського вторгнення підприємства МСБ продовжують лишатися вагомим чинником стійкості держави.

Підприємства МСБ є платниками податків, які Україна використовує на потреби безпеки та оборони. Це дуже важливо в умовах наявних [обмежень](#) на використання урядом міжнародної фінансової допомоги для військових потреб.

Окрім того, [дослідження](#) потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) показують, що надзвичайно актуальною для них є потреба в працевлаштуванні, що дозволяє мільйонам українців інтегруватися в громади за новим місцем проживання, заробляти кошти на самостійне забезпечення своїх потреб та відчувати бодай якусь впевненість у майбутньому. МСБ відіграють велику роль у створенні робочих місць, що додатково підносить роль МСБ як чинника національної стійкості.

Тому необхідним є аналіз ключових потреб та проблем українських підприємств МСБ в умовах війни, аби зрозуміти, в який спосіб можна сприяти стійкості самих підприємств МСБ.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У межах дослідження було проведено 10 фокус-групових дискусій (ФГД) із підприємцями МСБ, у яких були представлені підприємства з різних галузей виробничої сфери (3 ФГД), сфери торгівлі (3 ФГД) та сфери послуг (4 ФГД).

Було також проведено 30 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з підприємцями із рівною представленістю 5-ти цільових аудиторій:

- підприємства, котрі працюють у регіонах, близьких до зони бойових дій (Запорізька, Миколаївська, Харківська області);
- підприємства, котрі працюють на звільнених територіях півночі України (Сумська, Чернігівська, Київська області);
- підприємства, чиї фізичні активи зазнали ушкоджень чи були зруйновані внаслідок бойових дій;
- підприємства, які здійснили релокацію після початку російського вторгнення;
- підприємства, які працюють у регіонах, віддалених від зони бойових дій, але також зазнають негативних наслідків війни.

Фокус-групи та інтерв'ю проводились у жовтні та листопаді 2022 року. Респондентам гарантувалась конфіденційність. Всі наведені цитати знеособлені для неможливості ідентифікувати респондента.

Окрім того, аби спробувати знайти рішення виявлених проблем підприємців МСБ, проведено 10 експертних інтерв'ю з представниками профільних українських аналітичних центрів, бізнес-асоціацій та об'єднань, державними службовцями. Експертні інтерв'ю будуть опубліковані в соціальних мережах Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ МАЛОГО ТА СЕРЕДЬОГО БІЗНЕСУ (МСБ) ПІСЛЯ ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

1.1 Відновлення роботи підприємств після перших 1-2 місяців повномасштабної війни

Протягом перших тижнів після російського вторгнення 24 лютого 2022 року підприємства МСБ у більшості галузей припинили свою роботу частково або повністю. Цей період характеризувався найбільшим ступенем невизначеності щодо майбутнього країни, а найактуальнішою проблемою було забезпечення особистої безпеки людей.

Практично не припиняли роботу підприємства у галузях, які забезпечують базові потреби громадян, зокрема галузь громадського харчування, аптеки.

«Виробництво 4 дні не працювало, нічого не заробляло, тому що всі замовлення зупинилися. А торгівля працювала весь час. [...] Об'єми роботи навіть вирости. Люди завжди їдять. З війною прийшов стрес... Це солоденьке. Чоловіки ідуть на війну, вивозять людей тощо. А жінка сидить вдома в шоці від усього, що навколо відбувається. Що вона буде робити? Вона іде купує тортик. Та й взагалі людям завжди потрібна їжа.» – підприємець, кондитерська галузь, Дніпро

Втім, це доволі грубе узагальнення, оскільки на поведінку підприємств навіть у цих галузях впливали безпекові фактори, рішення вищого керівництва компаній, особисті рішення працівників компаній переїхати в інший регіон тощо.

«Ми належимо до критичної інфраструктури по обслуговуванню населення, оскільки це аптечна сфера. Тому ми не зупинилися працювати і в перший день війни. Хоча мережеві аптеки позакривалися і відкрилися через певний період. Ми навіть не думали про це. У нас була чітка позиція, що ми працюємо, бо людям потрібні ліки.» – підприємець, фармацевтична галузь, Чернігівська область

«Я не припиняв роботу. В районі було більшість аптек зачинені, в тому числі мережеві. Вони мали можливість працювати, але ніхто нічого не робив. Власники просто поїхали по своїх справах, вичікували.» – підприємець, фармацевтична галузь, Київ

Відновлення ділової активності у більших масштабах почалося приблизно з квітня-травня, коли російські війська були вибиті з півночі України та зокрема з-під Києва. Це дало громадянам впевненість у тому, що столиця вистояла, Україна як держава буде збережена. Шок перших тижнів війни поступово минав.

«Ми майже повністю зупинилися на півтора місяці. Водіям, які працюють у нашій компанії, ми залишили транспорт, на якому вони працювали. Якщо вони вважали за потрібне евакуюватися разом з родинами – вони могли взяти машину і виїхати. Якщо хотіли волонтерити – вони могли взяти машину і їхати допомагати цивільним чи військовим. [...] Частина автопарку ми намагалися вивезти у Львів, але зіштовхнулися з неможливістю орендувати там житло для персоналу. [...] Повернулися до Києва в кінці квітня – на початку травня. І з того

моменту поступово почали відновлювати роботу. [...] Проблеми: по-перше, наша логістика була порушена через блокпости, а, по-друге, були порушення в роботі GPS, коли у Києві починалася повітряна тривога. По-третє, імпорт запчастин з-за кордону зупинився.» – підприємець, автомобільні перевезення, Київ

«Я – директор торгово-розважального центру, який включає ресторан, супермаркет, готель та кінотеатр. Початок війни відзначився на нас повною зупинкою бізнесу, ми не працювали приблизно 60 днів. А починаючи з перших чисел травня, ми повернулися до повноцінної діяльності. Звісно, спочатку було зменшення потоку клієнтів, десь на 50–60 відсотків. На даний момент, за результатами вересня-місяця, вийшли на довоєнні показники. Тобто, якщо відкинути рівень інфляції і підвищення цін, то ми вийшли на довоєнні результати.» – підприємець, ТРЦ, Чернігівська область

Ця тенденція підтверджується і даними моніторингового [дослідження](#) щодо стану та потреб бізнесу, яке проводиться Центром розвитку інновацій, Офісом з розвитку підприємництва та експорту, національним проектом Дія.Бізнес спільно з AdvanterGroup.

За даними дослідження, якщо на початку березня близько 75% повністю зупинили роботу, то вже в середині квітня та на початку травня таких було близько 21–22%. Більше того, у цей період вже з'явився прошарок у близько 15% бізнесів, у яких обсяги робіт відновилися на 100% чи навіть зросли:

Графік 1. Стан бізнесу на 11.2022. Джерело: <https://t.me/adligach/638>

1.2 Втрата персоналу підприємствами МСБ через повномасштабну війну

Більшість підприємств втратили частину персоналу після початку повномасштабного російського вторгнення. Частина співробітників були мобілізовані чи добровільно стали до лав ЗСУ, частина співробітників із міркувань безпеки виїхали до інших регіонів України чи закордон. Це по-різному вплинуло на здатність бізнесів відновитися та продовжити роботу.

«Стосовно працівників. Ми нікого не звільнили, і наш директор сказав, що якщо щось налагодиться, то всіх чекатиме на роботі. [...] У нас є люди, які мобілізовані. В основному вийшло так, що це виконроби. Це ті люди, які відповідають за основну роботу нашої фірми, а також багато робочих працівників було мобілізовано. [...] Працювати, на жаль, немає можливості. Основних працівників у нас призвали до ЗСУ.» – підприємиця, будівельна галузь, Київська область

Однак ситуація із втратою співробітників також мала свою динаміку. Після перших кількох місяців частина людей, які були біженцями чи ВПО, отримали змогу повернутися додому та відновити роботу на своїх підприємствах.

«Загалом у нас було 60 працівників. Один чоловік пішов у ЗСУ з першого дня війни, і одна людина в нас була мобілізована. Близько 12 людей у нас стали біженцями. Хтось з них був ВПО, а хтось поїхав за кордон. Ми втратили до 25 відсотків свого робочого потенціалу. Частина людей опинилися в окупації, коли російські війська просувалися по Чернігівській області. Вони повернулися після того, як були відбиті російські війська з нашої території. Ми нікого не звільнили за цей час. І з часом почали повертатися ВПО і люди з-за кордону. У нас не повернулася тільки одна людина. Ця людина прийняла рішення, що вона залишається за кордоном. Вона попросила, щоб ми звільнили її згідно з законодавством, і ми так зробили. Жодної людини за власної ініціативи ми не звільнили.» – підприємець, фармацевтична галузь, Чернігівська область

При цьому проблема виїзду співробітників стосувалася не лише регіонів, безпосередньо близьких до зони бойових дій. Підприємства з західних регіонів України також часто повідомляли про від'їзд частини співробітників (переважно за кордон).

Часто це були кваліфіковані співробітники, які по-перше, володіли специфічними навичками, потрібними для роботи підприємства, а по-друге, вже певний час працювали на цих підприємствах та були знайомі зі специфікою їхньої роботи.

«У нас був відтік персоналу. Незважаючи на те, що ми живемо у відносно безпечній області, тобто у нас не було якихось бойових дій чи прильотів, але майже 50 відсотків персоналу буквально в перший місяць ми втратили. І нам прийшлося шукати нових працівників і навчати їх. І звісно між цими людьми були

як місцеві, так і внутрішньо переміщені особи. І навіть з тих, кого ми найняли, з часом частина вже також поїхала за кордон. І прийшлося знову набирати новий персонал, знову його вчити. І це додаткові вкладення, додаткова енергія, коли ти не до кінця усвідомлюєш, як довго ти зможеш працювати з цим працівником.» – підприємець, виробництво харчових продуктів, Закарпатська область

Підприємства у західних регіонах України частково змогли компенсувати втрачених співробітників, взявши на роботу ВПО. Однак після звільнення півночі України та стабілізації ситуації на фронті, значна частина ВПО почала повертатися додому. При цьому не всі ті фахівці, які поїхали із західних регіонів України за кордон на початку війни, повернулися додому. Це спричинило нову хвилю кадрового голоду для підприємств у західних регіонах України.

«Очень большое количество наших сотрудников выехало. Причем выехали люди с образованием и навыками. Сегодня подготовит профессионального кондитера-оформителя – это несколько лет упорной работы. Не говоря уже о врачах-офтальмологах. Сегодня многие эти люди выехали. Есть кадровый голод. После начала полномасштабной войны, в Закарпатье появилось очень много ВПО. Через Центр занятости к нам приходил порядка 10–15 человек ежедневно. Мы закрыли вакансии, которые у нас появились. Но, к сожалению, ровно через три-четыре месяца люди начали уезжать, и эти вакансии снова открылись. А те наши специалисты, которые выехали вначале, никто не хочет вернуться. У нас работала девушка, мы готовили ее менеджером по продажам. А в офтальмологии это очень сложно на самом деле. Они с мужем решили остаться в Эстонии и не собираются возвращаться. К сожалению, теряем очень серьезные кадры, специалистов высшего уровня.» – підприємець, галузь виробництва харчових продуктів та медичних послуг, Закарпатська область

Окрім того, після повернення додому значної частини ВПО з великих міст півночі України (в тому числі Києва) зменшився і попит на товари та послуги підприємств МСБ із західних регіонів України.

«З початком війни я не можу сказати, що у мене гірше справи пішли. Навпаки – краще, адже приїхали дуже багато переселенців. У містечку стало набагато більше людей, ніж раніше. Кияни дуже приємно дивувалися, що у нас дешевші ціни. Так що з початком війни у мене бізнес різко покращився. А нині стало ще гірше, ніж раніше. Чому? Люди роз'їхалися додому. Багато місцевих на фронті. Людей в місті мало, малі зарплати. Кожен економить, тому що у передчутті зими потрібно зберегти гроші на енергоресурси. І це все негативно відбивається на торгівлі.» – підприємець, торгівля сільськогосподарськими харчовими продуктами, Івано-Франківська область

1.3 Зниження та відновлення попиту на товари та послуги, які не мають першочергової важливості для виживання

Одразу після російського вторгнення найбільших втрат зазнали ті галузі, які не забезпечують базових потреб людей або потребують довгострокового планування. Індустрії розваг, туризм, виробництво медіа-продуктів, товари ручної роботи, реклама та багато інших галузей опинилися не в пріоритеті у споживачів в шокових умовах перших місяців повномасштабної війни.

«У нас є компанія, яка надає послуги з установки автоматичного поливу, це коли зрошувачі газони поливають. І у нас доволі непогано йшли справи до війни. А зараз монтажу взагалі цього року ніхто не брав, ніхто не просив. Люди просто зараз на таке гроші не витрачають.» – підприємиця, Київ

«Я працюю у сфері відеопродакшну. Знімаю та монтую рекламу, фільми. Коли почалася війна, то припинилася вся робота. Рекламні послуги нікому не потрібні були, але була трохи загрузка по соціальним проєктам, ну і по волонтерським, але це ж безкоштовно. І десь серпень – кінець серпня почали з'являтися клієнти, переважно ті, з ким працював. Нових нема. Але ж дуже мало. Народ зараз не потребує реклами чи чогось такого.» – підприємець, Київ

Будівництво потребує великих вкладень і довгострокового планування та передбачає значну кількість ризиків, що найімовірніше і стало причиною, через яку ця галузь почала відновлюватися пізно й досі перебуває чи у не найгіршому стані серед інших.

Деякі бізнеси розширювали перелік послуг, які вони надають, щоб компенсувати втрату попиту та отримувати прибутки.

«Маю невеличку кеттерінгову компанію: банкети, фуршети на виїзд, семінари, конференції, весілля, святкування тощо. А після 24 лютого хто ж що міг святкувати? Перші три місяці практично не працювали. А потім почали шукати нові види роботи, щоб бізнес запрацював. Дещо розширили та видозмінили послуги, які ми надаємо. Наприклад, ми робимо просто доставки. Якщо раніше займалися посудом, організацією фуршету, то зараз можемо робити просто доставку.» – підприємиця, Київська область

Однак після кількох перших місяців, поступово ділова активність в країні відновлювалася і, зокрема, відновився попит на послуги, від яких у лютому-березні більшість українців відмовилася через війну.

«Наш бізнес – виробництво шоколаду на меду, солодоців і арахісових паст. У нас невеличка сімейна справа. Мед ми беремо із власної пасіки. [...] З початком вторгнення ворога на територію України два місяці ми зовсім не працювали,

не було можливості здійснювати логістику, не було розуміння: чи буде попит та необхідність в цих товарах, бо це не товари першої необхідності і ціновий сегмент вище середнього. [...] Оскільки у нас це сімейна справа, найманих працівників у нас немає. Дівчина одна в нас працює на випробувальному періоді. Є зростання попиту продукції і виникла необхідність винаймати на виробництво ще одну людину» – підприємця, Чернігівська область

Кількісні дані, які дають змогу скласти більш точне уявлення про стан різних галузей бізнесу, може дати вже згадане [дослідження](#) стану та потреб бізнесу.

Графік 2. Стан бізнесу за галузями на 11.2022. Джерело: <https://youtu.be/0aEtfToKN78?t=334>

Як можна побачити з результатів дослідження, поряд з завжди актуальним виробництвом харчових продуктів вельми активно відновлюється сфера професійних послуг на кшталт маркетингу, консалтингу та дизайну, які важко назвати послугами першої необхідності для людини. Водночас сфера будівництва відновлюється важче, як це показали і результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи».

Таким чином, можна сказати, що перекіс попиту на ринку в бік товарів та послуг першої необхідності поступово минає, втім не минув остаточно, оскільки в силу падіння купівельної спроможності українці вимушені обмежити споживання товарів та послуг, які для них неперіоритетні.

1.4 **Порушення логістичних ланцюжків та зв'язків між підприємствами**

Практично жодне підприємство не має закритого циклу виробництва своїх товарів та послуг. Так чи інакше більшість підприємств залежать від постачання сировини, комплектуючих, витратних матеріалів або від інших українських підприємств, або від закордонних партнерів.

Утруднена логістика стала чи не найпоширенішою проблемою українських підприємців після початку бойових дій. Усталені партнерства між українськими підприємствами порушилися. Дуже поширеними стали ситуації, коли підприємство А, яке постачало сировину для підприємства Б, вимушено виїхало в інший регіон / втратило спроможності через втрату співробітників / зазнало ушкоджень внаслідок бойових дій / опинилося в окупації / зазнало власних логістичних труднощів тощо. Через це підприємство Б вже не може покладатися на співпрацю та вимушене шукати інших партнерів та постачальників, тимчасово зменшуючи обсяги власного виробництва.

«Були проблеми з тарою, оскільки в Україні було дуже складно придбати скляну тару. В основному через те, що були або розбомблені склади або підприємства, які її виготовляли.» – підприємця, виробництво харчових продуктів, Закарпатська область

«Ринок будматеріалів став дуже нестабільним, неможливо прорахувати вартість робіт. Деякі заводи, з якими ми співпрацювали, на жаль, знищені. Наприклад, в Димерці завод з виготовлення ролетів» – підприємець, будівельна галузь, Київська область

«Основная проблема была с поставщиками. Хаос, неразбериха. Многие предприятия закрылись, многие взвинтили цену. Ну и спекулянты сразу появились. Плюс раньше сахар, маргарин и все остальное нам привозили, а теперь мы уже сами ездили их искать. Сами тягали мешками, в машины грузили. Где-то что-то как-то находилось» – підприємець, галузь громадського харчування, Дніпро

Істотно утрудненим стало і ввезення іноземних товарів та комплектуючих в Україну. Відзначалися випадки неналежного функціонування митниці.

«Логістика по Україні завдяки «Новій пошті» працює. Але є певні складнощі з закордонними постачальниками. Тут доводиться постійно щось вигадувати, ледве не на контрабанду переходити. Наприклад, знайома мені людина зараз воює. У нього була потреба у простому кабелі для програмування рацій, щоб були захищені канали зв'язку. Неможливо було привезти в Україну елементарний кабель, вартістю 20 євро. Довелося його везти в Німеччину, а з Німеччини «контрабандою», везти сюди. Але завдяки особистим зв'язкам вдається ці питання вирішувати.» – підприємець, торгівля комп'ютерною технікою, Дніпро

«Напередодні повномасштабного вторгнення один із моїх знайомих підприємців привіз із Китаю велику партію товарів. За цю партію товарів він сплатив всі митні платежі. Однак через вторгнення цей товар залишився на митному терміналі. За березень-квітень митниця нарахувала такі платежі, що зараз цей підприємець вже думає взагалі не забирати цей товар. Сукупна вартість товару понад 700 тисяч доларів – це декілька контейнерів. Просто далі нараховують митні платежі і навіть слухати не хочуть, що в Україні війна. Навіть ніяких знижок, нічого не запропонували.» – підприємець, виробництво меблів, Київська область

Водночас з плином часу відновлюється ділова активність, і поступово відновлюються зв'язки в економіці, які встановлювалися десятками років, але були розірвані в один день 24 лютого 2022 року. Частина підприємств, які припиняли працювати на початку повномасштабної війни, відновлюють свою роботу та партнерські зв'язки з іншими підприємствами. З'являються й нові гравці на ринку, які можуть замінити тих, які не змогли відновитися після початку повномасштабної війни.

«Доводилося також викручуватися з різних ситуацій. Постачальники деяких товарів просто зникли у певний момент. Просто ніби розчинилися, додзвонитися чи якось по-іншому зв'язатися з ними було неможливо. І певних товарів деякий час просто не було. Зараз вже деякі постачальники повертаються. З'являються нові люди, які приходять з пропозиціями щодо постачань товарів.» – підприємець, кав'ярня, Кіровоградська область

Попри це, як і у випадку з відновленням попиту, не можна вважати проблему розірваних логістичних ланцюжків цілком вирішеною. Як [показало](#) шосте Щомісячне опитування підприємств України, проведене Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій у жовтні 2022 року, проблеми з логістикою актуальні для 41% бізнесів та є третьою за поширеністю проблемою підприємців.

Раніше проблема з логістикою була другою за поширеністю, допоки у жовтні росія не почала масованих обстрілів української критичної інфраструктури, що актуалізувало проблему перебоїв електро-, водо- та тепlopостачання. Проблеми із ввезенням товарів до України, згідно з опитуванням ІЕДПК, були важливими для близько 15% опитаних підприємств. Серед респондентів у дослідженні Фонду «Демократичні ініціативи» проблеми імпорту також згадувалися істотно рідше, однак озвучені проблеми однозначно потребують уваги та реагування з боку влади.

	Усі	Мікро-	Малі	Середні	Великі
Зростання цін на сировину/матеріали/товари	70%	73%	70%	72%	67%
Перебої з електро-, водо- або тепlopостачанням	51%	41%	41%	53%	65%
Складнощі з перевезенням сировини/товарів територією України	41%	29%	43%	42%	43%
Небезпечно працювати	33%	16%	32%	35%	37%
Зменшення попиту на продукцію/послуги	29%	43%	33%	23%	27%
Розрив ланцюжків постачання	28%	20%	22%	30%	35%
Державне регулювання курсу валют,	25%	16%	28%	24%	25%
Брак обігових коштів	23%	31%	26%	20%	19%
Брак робочої сили внаслідок призову та/або виїзду співробітників	16%	2%	14%	23%	15%
Брак палива	13%	27%	12%	9%	13%
Пошкодження майна або товару внаслідок бойових дій	6%	10%	5%	4%	7%
Корупція	1%	0%	0%	1%	2%
Не було проблем	1%	0%	1%	2%	3%

Таблиця 1. Проблеми, із якими зіштовхується бізнес під час війни. Джерело: [Інститут економічних досліджень та політичних консультацій](#)

1.5 Інфляція та здорожчання комунальних послуг

Найпоширенішою проблемою, з якою підприємці стикалися як у перші місяці після вторгнення, так і нині, є інфляція та ефекти, спричинені нею: здорожчання сировини/комплектуючих/витратних матеріалів та зниження купівельної спроможності населення.

Через знецінення національної валюти закупівля сировини, комплектуючих та витратних матеріалів для підприємців стає дорожчою. Це змушує підприємців підвищувати ціни на свою продукцію та послуги для споживачів. Однак при цьому підприємці повинні зважати на зниження купівельної спроможності населення та зберігати ціни на доступному для споживачів рівні, аби не позбутися залишків попиту.

«У нас один из основных продуктов – это мука. С мукой начались большие проблемы. Поначалу ее вообще невозможно было найти. Соль с 6 гривен поднялась до 30. По 50 даже брали. Это сейчас уже на 20 грн стабилизировалась цена. За счет этого выросла себестоимость. Цены мы не поднимали очень долго. Очень долго держали, но потом потихонечку нам просто пришлось, на само деле мы просто работали в ноль. А в какой-то период мы просто работали в минус.» – підприємця, виробництва харчових продуктів, Дніпро

«И естественно мы почувствовали, что если наш постоянный покупатель таксист раньше приходил каждое утро брать чашечку кофе, то сейчас приходит уже через день. Не повышать цены мы не можем, так как мы уже просто будем работать в убыток. Мы очень привязаны к курсу доллара.» – підприємиця, кав'ярня, Дніпро

«Ми ціни не тримаємо. Які ціни є, такі і ставимо нашим клієнтам. Всі розуміють, яка ситуація, що ми не просто так завищили ціни, аби побільше заробити. Війни у нашій країні ще не було, але вже було кілька революцій, були дефолти, були періоди, коли курс валюти змінювався дуже сильно. Ми вже багато чого пережили за 26 років. Тому для нас шок був, звичайно, але ми ставимося до всього так – прийде час і ми знову вийдемо на той обсяг, який був.» – підприємиця, поліграфічні послуги, Київ

При цьому навіть ті підприємці, які переважно відновили обсяги надходжень, зауважують, що обсяги надходжень порівнювані з люневими у гривневому еквіваленті, але з огляду на купівельну спроможність ці гроші мають вже іншу вартість.

«Якщо міряти оборот коштів в доларах, то ми просіли, а в гривнях десь +60% добавили порівняно з 24 лютого». – підприємець, виробництво меблів, Чернігівська область

Зниження прибутків через інфляцію та намагання підтримувати заробітні плати працівників призводять до того, що підприємства мають менше грошей на свій розвиток, інвестиції в обладнання, збереження коштів для непередбачуваних витрат тощо. Це загострює проблему пошуку операційних коштів для потреб підтримки та розвитку підприємств у нинішніх умовах.

«Що ми зробили, щоб якось конкурувати і зробити кінцеву ціну продукту нашого більш-менш споживчою... Ми зменшили свої власні доходи. Ось і все. Зарплатня у співробітників не змінилася, навіть трошки виросла. Але надходження коштів, які можна вкласти у своє виробництво і розвиток свого бізнесу, зменшилося. Ми чекаємо кращих часів, коли закінчиться війна, тоді ми зможемо заробляти ще кошти на свій власний розвиток. Ось і все.» – підприємець, виробництво меблів, Київська область

З інфляцією пов'язана й проблема здорожчання комунальних послуг, що також призводить до додаткових витрат для підприємств та зменшення об'ємів операційних коштів. Особливо ця проблема актуальна для галузей, що працюють з нагрівальним обладнанням, яке споживає великі обсяги електроенергії.

Із жовтня, коли росія почала завдавати масованих ракетних ударів по об'єктах української критичної інфраструктури, актуалізувалася й проблема перебоїв із електро-, водо- та тепlopостачанням, що призводить до тривалих перебоїв у роботі та простоїв.

«Основною ахіллесовою п'ятою фастфуд-закладів сьогодні є світло. По-перше, зараз його вимикають, і доводиться зачинятися. [...] До того ж, у минулому місяці ми платили 5,80 грн за кіловат електроенергії, у цьому місяці вже 6,30 грн. Зайвих 50 копійок за кіловат – це дуже велика сума. У нас все зав'язано на техніці, яка смажить, парить і варить. А нагрівальна техніка набагато більше споживає енергії, ніж охолоджувальна. Доводиться збирати 3–4 дні касу, щоб просто закрити заборгованість за електроенергію». – підприємець, галузь громадського харчування, Київ

«Зараз проведення онлайн-заходів ускладнилося тим, що під час онлайн-трансляції може вимкнутися світло, і відповідно – й інтернет. І сьогодні така ж ситуація у нас була. За годину до того, як у нас мало початися дві трансляції, вимкнули світло. Ми переключилися на генератор. Потім за 10 хвилин до кінця трансляції з'явилося світло і відключився генератор. Відповідно ненадовго пропав інтернет і там була теж затримка. І всі через це дуже нервують. І всі клієнти одночасно телефонують і пишуть мені: що трапилося, де трансляція?» – підприємець, сфера проведення публічних заходів, Київська область

Згадували підприємці й про авансові платежі за електроенергію. Втім, ці платежі не є обов'язковими та згадувалися не часто.

«Каждый из предпринимателей, которые присутствуют на фокус-группе, прекрасно понимает, что все мы платим за электроэнергию на месяц вперед. Облэнерго – это частные компании. Внимание вопрос: есть ли возможность повлиять на этих людей таким образом, чтобы нам не надо было платить наперед за электроэнергию? Это было бы очень серьезной поддержкой. Сегодня и так нелегко из-за инфляции и подорожания продуктов» – підприємець, галузь виробництва харчових продуктів та медичних послуг, Закарпатська область

«Авансові платежі я взагалі не сплачую. Вибачайте, я пана Ахметова не в змозі кредитувати. Вони якимось чином прогнозують, а я маю сплатити, наприклад, 8000 грн. і ще 12 000 грн. мене просять, якщо буде така моя ласка, сплатити авансу. Але до кінця року ці 12 000 грн будуть враховані в оплату. Але це вимивання моїх операційних коштів.» – підприємець, торгівля комп'ютерною технікою, Дніпро

«Я не маю можливості платити аванс. У мене кошти постійно в обороті, треба замовляти сировину. А авансові платежі, вибачте...» – підприємець, галузь громадського харчування, Київ

1.6 Блокування податкових накладних

Проблема блокування податкових накладних не є об'єктивним наслідком бойових дій, як усі перераховані вище проблеми. Однак ця проблема стала особливо гострою у період після початку повномасштабного російського вторгнення.

«Починаючи з травня-місяця нам почали блокувати податкові накладні. Ми на ринку працюємо більше 15 років і, ось, час від часу, без жодних причин, відбувається блокування податковою. І всі мої друзі, знайомі з цим постійно зустрічаються. Це взагалі без жодних обґрунтувань. На моє бачення, на період військового стану, треба взагалі заборонити блокування податкових накладних». – підприємець, сільське господарство, Чернігівська область

Блокування податкових накладних створює для підприємств необхідність витратити ресурси на бюрократичні процедури у відносинах з податковою. Окрім того, за словами підприємців, це може створити ризики для підприємств, які намагаються залучити операційні кошти із зовнішніх джерел, що, як було показано у попередньому підрозділі, дуже актуально в нинішніх умовах в Україні. Проблема блокування податкових накладних вимагає **системної** реакції з боку влади, аби ця проблема припинила створювати перешкоди для відновлення ділової активності в Україні.

«Хоча нам заблокували зараз декілька податкових накладних. Це було зроблено автоматично. Без попередження. Автоматично база податкової системи дивиться, що ми поставили трав'яний чай нашим колегам. Чомусь система податкова не побачила, що в нашій компанії є відкритий квед, що ми виробники трав'яного чаю. Не знаю, чому не побачила, хоча раніше ми постачали чай і у нас проблем з цим не було. [...] І, до речі, це вважається податковою заборгованістю. Якщо я буду подаватися на кредит, мені банк скаже: слухайте, у вас є заборгованість перед державою. Ви є негарним контрагентом і ми не можемо вам дати кредит. Ми автоматично попадаємо в зону ризикового підприємства. Коли мені колеги про це говорили, я не вірив. А десь місяць тому сам зіткнувся з цим і зрозумів, що це справді проблема.» – підприємець, виробництво чаю, Черкаська область

ОЦІНКА ПІДПРИЄМЦЯМИ ЗАХОДІВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ, СПРЯМОВАНИХ НА ПІДТРИМКУ МСБ, ЩО ВТІЛЮВАЛИСЯ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО

Одразу після російського вторгнення та частково навіть незадовго до нього українська влада ухвалила низку рішень, спрямованих на сприяння виживанню та відновленню українського бізнесу. Частина цих рішень були тактичними та спрямованими на підтримку МСБ в умовах найбільшої невизначеності перших кількох місяців війни, частина – повинні були мати ефект у довшій перспективі. Після вже майже 10 місяців повномасштабної війни доречно оцінити, наскільки ті чи інші заходи державної політики були корисними для підприємців МСБ та допомогли їм втриматися й відновити свою роботу.

2.1 Одноразова допомога для підприємців та найманих працівників

На початку березня 2022 р. у рамках єПідтримки українці з регіонів, де точилися бойові дії, могли отримати одноразову [допомогу](#) в розмірі 6500 грн. Отримати допомогу могли наймані працівники, за яких сплачується ЄСВ, а також ФОПи усіх груп, які подали звітність за останній квартал 2021 року. За словами Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала, виплати [отримали](#) близько 5 млн громадян, а загальна сума виплат становила майже 31 млрд грн.

Багато підприємців скористалися цією можливістю і цей крок був оцінений позитивно, оскільки у період першого шоку, коли більшість підприємств зупинили свою роботу, ці кошти допомогли підприємствам матеріально підтримати своїх співробітників.

«Щодо підтримки співробітників, то в березні держава компенсувала всім працівникам 6500 грн., а починаючи з квітня і травня, ми вже й самі виплачуємо зарплату.» – підприємець, ТРЦ, Чернігівська область

«С точки зору допомоги держави, у нас частіше підприємства оформлені як ФОП. Як ви пам'ятаєте, ФОПам були виплати 6 тисяч гривень. Державою це зроблено, ми їх отримали. В цьому сенсі все нормально. Я думаю, що у держави зараз багато більше проблем, ніж у нашій сфері бізнесу. Так, це теж важливо, як частіше економіки, але ми справляємося.» – підприємець, сфера організації публічних заходів

Окрім одноразової допомоги працівникам та ФОПам, підтримка в аналогічному розмірі надавалася підприємцям, які працевлаштовували внутрішньо переміщених осіб. Це рішення також було позитивним тактичним кроком, який допоміг підприємцям підтримати своїх співробітників.

«Частина людей з нашого міста у перші дні виїхали, але до нас приїхали переселенці. Ми їх прийняли на роботу. Навіть отримали по 6500 грн за людину. Бухгалтерія і відділ кадрів це змогли зробити. Ми ці гроші, кошти дали людям назад. Тобто не собі взяли, як це планувала наша держава, а просто віддали це людям.» – підприємець, кондитерська галузь, Дніпро

2.2 Можливості залучення обігових коштів

2.2.1 Можливості кредитування

Державна програма «Доступні кредити 5-7-9%» [створювалася](#) ще у лютому 2020 року задля спрощення доступу малого бізнесу до кредитування. В умовах війни, як зазначалося у підрозділі 1.5, проблема залучення операційних коштів постала перед підприємцями особливо гостро. Адже з огляду на інфляцію та необхідність тримати ціни на товари та послуги на доступному для споживачів рівні, підприємства мають все менше прибутків на інвестування їх у свій розвиток та відновлення.

Серед підприємців, які взяли участь у дослідженні Фонду «Демократичні ініціативи», були різні відгуки щодо залучення додаткових коштів завдяки кредитуванню. Деякі підприємці позитивно оцінювали цю програму, хоч і відзначали деякі її обмеження, зокрема те, що кредитні кошти можна було отримати тільки на товар, але не на обладнання.

«Со стороны государства есть помощь. Что касается кредитов, наши два предпринимателя брали кредиты. В апреле мы оформляли три кредита. Но, правда, кредиты можно было брать не на оборудование, а только на товар. Мы взяли беспроцентные кредиты, там были очень хорошие условия. Мы брали в Приватбанке. Я скажу, никаких тормозов не было. Единственное, хотелось бы, чтобы не в залог под какую-то недвижимость. Безусловно, недвижимость мы закладывали. У нас же есть помещение, где люди работают. Это единственное было условие. Ну, сегодня мы же сами прекрасно понимаем состояние наших банков. И сколько есть мошенников в нашей стране, которые берут кредиты, а потом эти кредиты не возвращаются или вешаются неизвестно на кого и как. В целом, я не видел никаких проблем с кредитами, слава Богу, они были в общем доступе, даже нас просили брать.» – підприємець, галузь виробництва харчових продуктів та медичних послуг, Закарпатська область

Однак не всі підприємці мали успішний досвід оформлення кредитів. При цьому, один з учасників описував випадок, коли кредитні кошти не вдалося отримати навіть після успішного розгляду заявки банком. Причина цього залишилася невідомою.

«Ми навіть у штат взяли професійного фінансиста, який має великий досвід отримання кредитів. Провели десь два місяці перемовин майже з усіма цими банками. Нам сказали, що все ок, наша заявка схвалена. А далі нічого не рухалося. Статус вашої заявки схвалений, але після цього просто мовчання. Ми вже почекали два місяці. Потім написали офіційного листа. В Приватбанк, в Ощадбанк ми написали. Ми задали конкретне питання: скажіть, будь ласка, коли і де можна прийти і оформити наш кредит, схвалений вашим банком? Відповідь була наступна: дана інформація є конфіденційною. Вас буде поінформовано додатково. Ну ось така відповідь.» – підприємець, виробництво чаю, Черкаська область

У деяких підприємців викликає недовіру необхідність робити завдаток при оформленні кредиту і ця необхідність завдатку, на їхню думку, обмежує коло підприємців, які можуть взяти кредит.

«Есть маленькие галочки в этом кредитовании, которые не афишируются. Технически обязательно наличие залога. Такое чувство, что это, грубо говоря, те же деньги на время от каких-то сомнительных контор, которые под залог твоей квартиры, машины или другого имущества дают тебе деньги.» – підприємець, рекламні послуги, Київ

Також підприємці, які пробували отримати кредитування за цією державною програмою відзначали, що є специфічний перелік майна, яке може слугувати завдатком при отриманні кредиту, і це також обмежує доступність цих кредитних коштів.

«Кредит по цій державній програмі не можна отримати під завдаток обладнання, окрім дуже вузького переліку. Якщо, скажімо, у тебе є ручний інструмент, нехай навіть дуже дорогий... Припустимо, вартість інструментів по 50 тисяч гривень, а сукупна вартість на 2 млн, то це майно не можна використати як завдаток, аби отримати кредит. Коли почалася війна, з'явилися проблеми з тим, аби отримати кредит у завдаток квартири. Стало можливим тільки під завдаток рухомих транспортних засобів.» – підприємець, галузь містобудування, Київ

Цих свідчень, безумовно, недостатньо, аби робити висновки про успішність програми загалом і, як справедливо зауважив один із респондентів, банки в нинішніх умовах повинні також вживати заходів, щоб убезпечити виплату кредитів. Попри це, як бачимо, респонденти мали й негативний досвід роботи з програмою. А отже, окремі аспекти її функціонування можуть бути вдосконалені та спрощені, аби фінансові ресурси стали ще більш доступними для потенційних споживачів.

В цілому ж більшість респондентів або не хотіли «зв'язуватися з державою», або покладалися на власні сили, або не відчували потреби в такому кредитуванні.

2.2.2 Грантові програми від українського уряду (програма «Робота») та міжнародна допомога для українських підприємців

Назагал серед підприємців, які взяли участь у дослідженні, обізнаність про грантові програми від українського уряду чи можливості міжнародної допомоги для розвитку українських підприємців була доволі низькою. Лише декілька учасників дослідження брали участь у таких програмах, зокрема в проєкті «Робота», [запровадженому](#) в червні 2022 року.

Одна з учасниць дослідження відзначала обмеження, закладені умовами грантової програми, щодо суворого дотримання погодженого бізнес-плану та закупівлі обладнання, передбаченого у ньому. З огляду на затримку в отриманні коштів та динамічні зміни ситуації на ринку, це створює вагомні перешкоди для реалізації бізнес-плану. Окрім того,

за умовами програми необхідно працевлаштовувати людей, які протягом певного часу не матимуть обладнання, на якому вони зможуть працювати та створювати товари й послуги, що приносять прибуток підприємству.

«Я на середине пути на получение этого гранта. На середине пути я остановилась, просчитала все и поняла, что после всех изменений условий конкурса, для меня это получается абсолютно не рентабельно. [...] Выдача этих грантов происходит волнами. Люди, которые подавались в первую волну в начале июня, получили подтверждение своих заявок. Теперь эти люди получили деньги на свои счета, но сейчас они столкнулись с тем, что они не могут с этих счетов в Ощадбанке получить и использовать деньги по целевому назначению. В ходе реализации программы Минэкономики меняло целевые статьи расходов. Оттуда практически полностью убрали маркетинг, рекламу, закупку товаров. Многие интернет-магазины хотели получить деньги на сырье и на закупку товара для продажи. Эти статьи расходов убрали, осталось в основном оборудование. Но с оборудованием там тоже есть нюансы. Например, вы в своем бизнес-плане прописали станок определенной модели. Но за то время, когда вы получили деньги, этот станок может уже стоить в два раза больше. А использовать вы можете только ту сумму, которая вам выделена именно на эту модель станка, указанную в бизнес-плане. Кроме того, этой модели может не быть в наличии, а другую модель вы не можете потратить эти деньги. [...] С момента утверждения гранта, в течение 15 дней вы должны зарегистрировать предприятие, если оно еще не зарегистрировано. И в течение первых 6 месяцев нужно нанять двух сотрудников на полную заработную плату с выплатой всех налогов. Люди, которые в первую волну получили подтверждения грантовых заявок, но не получили деньги до сих пор, уже давно наняли сотрудников. И они уже ежемесячно платят деньги сотрудникам, которые по сути не могут работать, ведь денег на оборудование предприятие еще не получило. Поэтому я пока решила подождать и посмотреть, как будет продвигаться программа дальше. Потому что получить подтверждение заявки, а потом нанять людей, которые будут без работы, мне не выгодно. Министерство экономики, я так понимаю, начало видеть, где могут возникнуть возможности нецелевого использования средств, уход от налогов и так далее, и начали эти возможности закрывать. Но в итоге обрезали таким образом, что, мне кажется, мало кому это вообще стало интересно. Наверное, гораздо проще взять обычный кредит и развиваться, ни перед кем не отчитываться.» – підприємця, туристична галузь, Київ

Інша респондентка, яка цікавилася можливостями українських та міжнародних грантових програм, вважає «єРобота» гарним проектом та збирається взяти в ньому участь, хоча ще не подавала заявки.

«Досить вдала державна програма – це «єРобота». Там треба відповідально підійти до написання бізнес-плану із всіма розрахунками. У рамках програми ти маєш працевлаштувати одного працівника або двох. Якщо один працівник, тобі дається допомога у розмірі 140 тисяч грн, якщо два працівника – 250 тисяч гривень. Ти повертаєш ці кошти шляхом сплати податків від твого підприємства у майбутньому. Наприклад, я пишу проєкт на 3–5 років, потім я плачу єдиний податок і ЄСВ за працівників і таким чином повертаю гроші в бюджет. Таким чином, є користь і для держави, і для нас це гарна можливість зараз отримати кошти для розширення своєї діяльності. Програма діє до кінця року, поки руки не дійшли, але я планую подати заявку» – підприємця, виробництво солодошів, Чернігівська область

Серед міжнародних програм респонденти, зокрема, називали програму IREX, яка передбачає водночас навчання і надання коштів для розвитку підприємства, а також ініціативу Support.ua, яка давала змогу отримати невелике фінансування на потреби бізнесу.

«Я беру участь у програмі IREX, яка передбачає навчання для молодих підприємців віком до 35 років, а також в рамках програми надаються кошти, які одразу можна використовувати для розвитку бізнесу. Я приємно здивована цією програмою, адже дуже класної якості ментори. Я спілкуюся зі своїм ментором, але можу брати консультації і з іншими менторами, які дуже досвідчені, і мають досвід роботи в Україні та за кордоном, і в різних галузях, не тільки в Україні мають досвід підприємницький, але і в різних галузях [...] Це важливо, адже можна отримати кошти на розвиток, але треба ще знати, як і куди їх правильно вкласти. Я спочатку думала про одні напрямки для розвитку свого бізнесу, але коли поспілкувалася із ментором, то підкоригувала свої плани.» – підприємця, виробництво солодошів, Чернігівська область

Загалом же, як уже зазначалося, серед підприємців спостерігалася низька обізнаність щодо українських та міжнародних програм допомоги, однак є запит на таку інформацію. Для участі у таких програмах важливо також вміти писати грантові заявки та адмініструвати гранти, що вимагає специфічних навичок. Допомогти підприємцям у цьому могли б бізнес-асоціації та об'єднання підприємців. З іншого боку, дослідження [показують](#), що тільки близько третини підприємств в Україні є членами бізнес-асоціацій чи ділових клубів.

2.3 Зниження регуляторного навантаження

Заходом державної політики, який не викликав у підприємців жодних зауважень ані на рівні задуму, ані на рівні реалізації, стало рішення уряду про зниження регуляторного навантаження. Згідно з [постановою](#) Кабінету Міністрів України від 13 березня, під час дії правового режиму воєнного стану було скасовано планові заходи державного нагляду (перевірки). При цьому, в окремих випадках можуть призначатися позапланові перевірки,

якщо виникають загрози для прав та інтересів громадян України та держави загалом. Більше того, Державна регуляторна служба [не пропонувала](#) плану перевірок на 2023 рік.

Окрім того, було [скасоване](#) обов'язкове впровадження касових апаратів для фізичних осіб – підприємців. При цьому учасники дослідження відзначали, що на рівні задуму вони підтримують фіскалізацію, однак на практиці виникали проблеми із її реалізацією та окремими аспектами запровадження касових апаратів.

«Можу точно сказати, що не було ніяких перевірок за цей час. Всі працюють, довіряючи один одному. [...] І касові апарати поки що відмінили, тому що це дійсно проблема, особливо для ще ненавчених. [...] Я дивився різні навчальні матеріали, як працювати з касовим апаратом. У моїй сфері роботи це вкрай важко. Припустимо, я кришталево чесний, буду вводити всі параметри товару. Конкретний випадок: я привіз дві тонни кавуна, продав півтори тонни. Скажіть мені, якщо кавун постояв на сонці, скільки кілограм він втратив? Або привіз дві тонни картоплі, з якої після вивантаження обсипалася земля, щось трохи висипалося з кузова машини, і якась частина підпсувалася та ми її викинули. Усі ці втрати фіксувати?» – підприємець, торгівля сільськогосподарськими харчовими продуктами, Івано-Франківська область

«Я би хотів, щоб скасували нововведення з фіскальними касами. Там є пункти щодо ведення обліку товару, який знаходиться на складі. От я мав склад, але це не був товар, який я просто купляв і потім перепродавав. Тобто, я купував профілі для карнизу, ми підрізали їх до певного розміру. Я не міг зробити облік складу, тому що у мене є обрізки, є брак. Якби цей облік складів ввели в мою сферу, то я би швидше закритися, бо мені це просто нереально робити. Це щось жахливе. Проблема ж не в податку. Податок у нас, по суті, невеликий. Проблема в ускладненні роботи. От я встановив касовий апарат, я зробив всю цю систему, почав продавати. Але я ж податків від цього не заплатив більше. Це просто ще зайву годину мені треба сидіти увечері замість того, щоб займатися своїми справами» – підприємець, виробництво оздоблення інтер'єрів, Київ

«Я підтримую фіскалізацію. Проблема в тому, що нам сказали встановлювати касові апарати, але не було чіткого розуміння, що робити. А якщо у мене безнал, а якщо у мене картка-ключ? [...] Я розумію, що фіскалізація потрібна, аби не допустити приховання доходів. Звичайно, все це потрібно, але і потрібен інформаційний супровід – хто що робить, до кого звернутися у випадку необхідності. Можливо, це лише в мене склалася така ситуація... Але я ще з грудня минулого року, до початку введення касових апаратів, ходила постійно спілкувалася з податковими інспекторами. То мені чіткої інформації ніхто не зміг надати. Всі казали: ну почекаємо, що буде, і тоді побачимо.» – підприємця, туристична галузь, Київська область

2.4 Спрощення оподаткування для окремих категорій платників податків

Після початку повномасштабного російського вторгнення було знижено оподаткування для окремих категорій платників податків. Зокрема фізичні особи підприємці 1-ї та 2-ї груп, які є платниками єдиного податку, можуть не сплачувати єдиний податок, а також звільняються від обов'язку сплачувати ЄСВ за себе. ФОПи 3-ї групи за бажання можуть сплачувати єдиний податок у розмірі 2%.

Безумовно, перелік змін у податковому законодавстві значно більш широкий, однак саме ці зміни найчастіше згадувалися учасниками дослідження та чи не найактивніше комунікувалися українською владою. Ці зміни були позитивно оцінені учасниками дослідження, адже вони допомогли підприємцям зберегти обігові кошти на початку вторгнення, коли попит на їхню продукцію та послуги впав найбільше і невизначеність була найбільшою.

«Хочу сказати «дякую!» щодо першої групи ФОПів. Держава дозволила не платити єдиний податок. Дівчина, наша співробітниця і партнер, є ФОПом першої групи, і вона не платить податок, це їй дуже допомагає. Я ФОП 3-ї групи і нам дозволили перейти на два відсотки єдиного податку порівняно з п'ятьма відсотками раніше. Я скористалася цією можливістю, також дякую, бо це вже якась економія.» – підприємця, виробництво та ремонт одягу, Чернігівська область

А втім, це рішення не було панацеєю для всіх. Підприємства, які не є платниками єдиного податку, та у яких є співробітники, що працюють за трудовим договором, зазнали важких втрат у перші місяці.

«Коли немає надходжень на розрахунковий рахунок, а колектив складається із принаймні 25–30 осіб, за яких потрібно платити ЄСВ та інші податки... То як не скорочуй заробітну платню, такі видатки в бюджет можуть потягнути будь-яке підприємство донизу. Хто мав якісь обігові кошти, витримав цей період, коли декілька місяців не було взагалі ніяких надходжень. А ще й якщо цей бізнес зареєстрований як платник ПДВ, то це важче. Який вихід? Можна відправити людей на півставки, або у відпустку за свій рахунок, виплачувати їм неофіційну заробітну плату. Тобто є способи, як уникнути штрафів, і при тому не сплачувати видатки в бюджет по зарплатні. Хтось так робить. Але...» – підприємець, виробництво меблів, Київська область

Не зникла проблема високих податків у випадку роботи підприємства зі співробітниками за трудовими угодами. Не відчули послаблення податків респонденти, підприємства яких зареєстровані як юридичні особи (ТОВ, АТ).

«Що нас схвилювало, то це податки. Наприклад, для ФОПів зробили 2%, тобто зменшили податки з 5% до 2% на період військового часу. Для товариств (ТОВ)

я не побачила ніякого полегшення податків. Наприклад, що найбільше цікавило нас, то це податки на заробітну плату, які досить великі.» – підприємця, поліграфічні послуги, Київ

Отже, системні недоліки податкової політики України лишаються невирішеними. Зменшення та необов'язковість податків для ФОПів ще більше сприятиме переходу підприємств на роботу зі своїми працівниками як із ФОПми замість використання трудових угод.

2.5 Відшкодування фізичних активів підприємств, пошкоджених внаслідок бойових дій

У вересні Міністерство юстиції [опублікувало](#) алгоритм дій для отримання у майбутньому відшкодування за майно, пошкоджене або знищене внаслідок бойових дій. Зокрема це стосується фізичних активів підприємств, які були пошкоджені або знищені.

Наразі вочевидь рано говорити про практичну реалізацію цієї програми. З огляду на масштаби руйнувань, спричинених російською агресією, необхідні колосальні ресурси на компенсацію втрат усім громадянам України та підприємцям зокрема.

У нинішніх умовах очевидно, що українська держава не має таких ресурсів, і яким буде джерело цих ресурсів наразі також невідомо. Значною мірою це питання залежить від рішень країн-партнерів України: які ресурси вони будуть готові надати Україні на відбудову; чи будуть вони готові спрямувати заарештовані активи росії в цих країнах на відшкодування збитків, завданих Україні під час російської агресії.

У дослідженні Фонду «Демократичні ініціативи» брали участь підприємці з Київської області, чиї фізичні активи були пошкоджені або знищені через російську агресію. За їхніми свідченнями, наразі відбудова у пошкоджених містах Київщини відбувається значною мірою зусиллями самих мешканців.

«На сьогоднішній день в місті Ірпінь не відновлено практично нічого. Відновлюються ті, хто відбудовується за власний кошт. Польща нам прислала допомогу. В Бучі я бачила модульні містечка для тих, хто не має, де жити. Але повністю питання не вирішено. А в принципі вже жовтень.» – підприємця, Київська область

Також підприємці мають сумніви в ефективній реалізації програми відшкодування майна у майбутньому, навіть коли для цього з'явиться ресурс. Сумніви стосуються, по-перше, здатності представників держави об'єктивно оцінити вартість втраченого майна. По-друге, бюрократичних аспектів процесу. Підприємці припускають значну кількість відмов у компенсації через потребу надати усі документальні свідчення щодо права власності на майно, потребу з доведенням факту знищення майна саме через бойові дії тощо.

«Оцінка цих матеріалів – це тяжка штука. Спробуй оціни насправді амбарну дошку. Замовник, він її оцінить. Скажімо, якесь архітектурне бюро, воно чітко розуміє, що там стільки-то тисяч доларів за такий-то об'єм. А державні органи не можуть оцінити цю вартість взагалі. І вони відшкодовувати відповідно не будуть. Я навіть приблизно не думаю про це.» – підприємець,

галузь містобудування, Київ

«Програма потрібна, але працюватиме вона просто повільно. Багато незрозумілих речей. У когось не оформлена земля, у когось недооформлене будівництво. Якщо хоч одного папірця не вистачає, ви у цю програму не потрапляєте.» – підприємиця, Київська область

Щодо джерела ресурсів для компенсації цих втрат, підприємці очікують, що значну частку цих ресурсів становитимуть конфісковані російські активи, і сподіваються на зусилля держави у відносинах з країнами-партнерами аби досягнути конфіскації цих активів на користь України.

«...Там був товар, були активи, був матеріал. Про це теж поки що ніхто нічого не говорить, щоб якось це можна було відновити. Я чекаю в цьому плані, що держава після війни буде серйозно займатися тим, щоб нам компенсували російські гроші, російські активи. Тобто, щоб ці активи відбирали, конфіскували і за цей рахунок нам все компенсували. Тому що втрати такі, що не лише їх відшкодувати треба, а треба і моральні збитки відшкодувати, час, який втрачений.» – підприємець, виробництво оздоблення інтер'єрів, Київ

2.6 Рішення місцевих рад та центральної влади щодо скасування/ зниження орендної плати для підприємств МСБ

Щоб сприяти стійкості бізнесу, органи центральної та місцевої влади ухвалювали також заходи щодо скасування орендної плати чи створення пільгових умов для оренди підприємцями майна. Цей процес вимагає рішень органів влади різних рівнів залежно від власності на те чи інше майно. Наприклад, Фонд державного майна у травні [запровадив](#) знижки на оренду державного майна у регіонах, які постраждали від війни. У квітні Київська міська рада [звільнила](#) від оренди орендарів комунального майна у Києві.

Однак не в усіх регіонах влада пішла на такі поступки підприємцям. Про це говорили підприємці з Чернігівської області, а також Дніпра, де, окрім відсутності поступок щодо вартості оренди комунального майна, респонденти відзначили також і високу ставку оренди землі.

«У нас є орендні відносини з комерційними структурами, з державною і також орендуємо комунальне майно. Комерційні структури за власної ініціативи пішли на поступки щодо орендної плати. На якийсь період взагалі скасували, а потім робили знижки. Я дуже вдячний державі, яка прийняла рішення щодо звільнення від плати за оренду державного майна. Таке ж рішення було прийнято в Києві. Ми орендуємо в Києві 93 метри квадратних. У нас там є два об'єкти, за які ми платимо комуналку, але ми не платимо оренди. І я дуже не вдячний керівництву Чернігівської області, які взагалі не рухаються у цьому напрямку.» – підприємець, фармацевтична галузь, Чернігівська область

ДОВГОСТРОКОВІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ СПРИЯННЯ ВІДНОВЛЕННЮ МСБ

В умовах війни можливості сприяти відновленню бізнесу засобами економічної політики обмежені, оскільки стан бізнесу залежить від багатьох неекономічних чинників, передусім безпекових.

Як показали [дослідження](#) Advanter Group у листопаді, через відключення електроенергії втрати бізнесу в щоденному обігу становлять близько 28%, і ці втрати зростають з кожним новим російським обстрілом української критичної інфраструктури. Нові системи ППО значно більше допоможуть знизити ці втрати бізнесу у щоденному обігу, аніж будь-які заходи економічної політики уряду.

Власне, і всі ті колосальні проблеми, описані у розділі 1, з якими стикаються підприємці МСБ, також виникли не через те, що українська економічна політика була настільки хибною. Причиною цих проблем стала повномасштабна російська війна проти України, яка всього за один день розірвала вибудовані протягом десятиліть економічні зв'язки, спричинила інфляцію та зниження купівельної спроможності населення, змусила мільйони людей змінювати місце проживання, що кардинально змінило структуру попиту на ринку.

Попри те, окрім зазначених у розділі 2 проблем із втіленням вже ухвалених рішень державної політики, респонденти озвучували довгострокові проблеми, які мають бути вирішені в майбутньому, щоб поліпшити середовище для ведення бізнесу в Україні.

3.1 Зміни у податковій політиці

- **Непередбачуваність вектору державної політики та надмірна частота зміни регулювань**

Багато респондентів відзначали, що надмірно часті зміни регулювань спричиняють для підприємців проблеми тактичного характеру: ускладнюють бухгалтерський облік, адміністрування податків.

«Реформи і зміни – це і добре, але не так багато і не так часто. Вони мають бути якісь суттєві, а не дуже багато дрібних змін. Я спілкувалася з бухгалтерами нещодавно. У нас є ТОВ — платник податку на загальних підставах, є ФОПи на 3-й групі — платники єдиного податку. Бухгалтери мені з березня-місяця постійно жаліються і кажуть, що постійні зміни по ТОВ-кам, по платникам податків. Це просто якесь божевілля. Постійно відбуваються якісь навчання щодо цих нововведень, і це з березня все накопичується й накопичується. Вони беруться за голови і кажуть, що простіше закрити цю ТОВ-ку, бо нереально у ній працювати.» – підприємця, галузь організації публічних заходів, Київ

Однак у тих умовах, у яких опинилася нині Україна, зміна технічних регулювань видається очікуваним явищем. Більшою проблемою для бізнесу є те, що наразі немає відчуття єдності серед політичних еліт щодо того, якою буде економічна політика уряду, через що підприємцям важко прогнозувати й ризики для своєї роботи.

«Нині проблема в тому, що у нас в державі не знають, яку будувати податкову політику. Немає єдиного бачення. Є декілька груп, які розробляють різні проекти. Наприклад, Шурма з ОП пропонує модель 10-10-10, Міністерство економіки свої якісь ідеї пропонує, а ще є Гетьманцев...Тобто немає збалансованої політики, немає єдиного центру, який приймає рішення щодо економічної та податкової політики. У банківській сфері є Нацбанк, там це більш централізовано.» – підприємець, ресторанний бізнес, Дніпро

• Розрив у оподаткуванні різних категорій платників податків

1) ФОПи vs юридичні особи

Як зазначалося вище, заходи урядової політики щодо зниження оподаткування ФОПів були сприйняті позитивно. Однак респонденти відзначають, що для юридичних осіб оподаткування не було спрощене, а отже спрощення оподаткування стосувалося не всіх категорій платників податків.

«Що нас схвилювало, то це податки. Наприклад, для ФОПів зробили 2%, тобто зменшили податки з 5% до 2% на період військового часу. Для товариств (ТОВ) я не побачила ніякого полегшення податків. Наприклад, що найбільше цікавило нас, то це податки на заробітну плату, які досить великі.» – підприємця, поліграфічні послуги, Київ

Однак згідно з [Законом 2120-IX](#) (зміни до податкового кодексу та інших законів від 15.03.2022), платниками єдиного податку третьої групи можуть бути фізичні особи – підприємці та юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, у яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 10 мільярдів гривень.

Пункт 9.3 закону накладає певні обмеження на перелік юридичних осіб, які можуть бути платниками єдиного податку третьої групи. Однак основне обмеження – це обсяг доходу у 10 мільярдів гривень. З огляду на знецінення валюти у 2022 році та [інфляційний](#) прогноз у 2023 р., у короткостроковій перспективі може бути доречним переглянути верхній поріг доходу, який встановлювався ще у квітні 2022 р. в умовах фіксованого курсу гривні.

2) ФОП vs офіційна робота за трудовим договором

Актуальним лишається питання щодо високих податків, які сплачують працівники, що працюють за трудовим договором (18% ПДФО, 1,5% військовий збір та 22% ЄСВ). Зі зниженням єдиного податку для ФОПів та надання можливості не сплачувати ЄСВ різниця в оподаткуванні ФОПа та найманого працівника лише зросла, що стимулюватиме підприємства та працівників вдаватися до «оптимізації податків».

Розглядаючи можливості зменшення податкового навантаження, вочевидь потрібно брати до уваги суміжні сфери політики, для розвитку яких потрібні гроші, що збираються у вигляді податків. ПДФО є джерелом наповнення бюджетів громад, що критично важливо особливо для тих регіонів, які постраждали внаслідок бойових дій та в яких не працюють частина підприємств. ЄСВ є джерелом наповнення пенсійного фонду, якому хронічно [не вистачало](#) коштів ще до повномасштабного російського вторгнення.

У рамках цього дослідження неможливо дати відповідь на питання про те, чи варто нині в умовах війни знижувати обсяг цих податків і які ефекти це матиме. Однак у довгостроковій перспективі, по-перше, має бути вирішена проблема саме розриву в оподаткуванні ФОПів та найманих працівників.

По-друге, пріоритетом має стати спрощення вже згаданого адміністрування податків. Зрештою, як зазначали і підприємці під час фокус-груп, і експерти в інтерв'ю, обсяг податків в Україні не є надмірно високим. Проблема полягає в налагодженні механізмів, які даватимуть змогу максимально швидко та просто сплачувати ці податки.

3) Платники ПДВ vs неплатники ПДВ

Велика різниця в обсягах оподаткування між різними категоріями платників податків призводить до кризи росту підприємств. Зокрема, поширеними є випадки, коли підприємство створює мережу ФОПів, аби не ставати платником ПДВ, адже тоді обсяг оподаткування істотно зростає. Такі шляхи «оптимізації податків» перешкоджають розвитку брендів та створюють адміністративне навантаження на самих підприємців. Проблема більш поступового зростання оподаткування на різних етапах розвитку підприємства потребує вирішення.

«Есть такой вопрос, как масштабировать бизнес, в какой момент мы должны начать платить НДС? Я просто пришёл к тому моменту, что у меня родственники закончились и начинают заканчиваться работающие люди. Всем ФОПы открываем. Лимиты, после которых ты становишься плательщиком НДС, смешные, тем более с учетом нынешнего курса доллара. [...] Формально моя компания мне принадлежит на процентов 5. И многие делают как я, никто этого не скрывает. У меня со всеми ФОПами заключён договор о франшизе, и они работают под моим именем, под моим административным управлением. То есть ФОП их, а управляю ими я.»

• Реформування податку на додану вартість

Якщо говорити про довгострокове реформування податкової системи України, дискусійним питанням є реформа податку на додану вартість. Серед підприємців, які взяли участь у дослідженні, були прихильники вельми радикальних думок щодо скасування ПДВ та заміни/доповнення його податком на виведення капіталу.

«Треба скасувати шкідливий податок ПДВ, який був вигаданий для умов, коли економіка була на підйомі. Для економіки, яка в занепаді, він страшенно шкідливий. Треба запровадити той податок, про який вже стільки років розмовляємо — податок на виведення капіталу. Скільки років про нього розмовляють, а нічого не зробили.» – підприємець, торгівля комп'ютерною технікою, Дніпро

Варто наголосити, що згідно з [Директивами ЄС](#), [мінімальна](#) ставка податку на додану вартість у країнах ЄС має становити 15%. Тож Україна як країна-кандидат на вступ до ЄС не зможе відмовитися від ПДВ, якщо ми все ще прагнемо стати членом ЄС у майбутньому.

Проте дискусія щодо зниження ПДВ і ефектів такого кроку точиться давно. Концепція податкової реформи «10-10-10», яку нині розробляє українська влада, в тому числі включає зниження ПДВ. Більше того, українська влада вже змогла [переконати](#) Єврокомісію у доречності застосування ПДВ на рівні 10% (тобто нижчому за необхідний мінімальний рівень у ЄС) принаймні на час перехідного періоду та за умови скасування усіх пільг з ПДВ.

3.2 Верховенство права

Як і безпекові проблеми, згадані на початку розділу, ситуація з верховенством права в країні безпосередньо впливає на економічний розвиток, стимулюючи ділову активність, інвестиційну привабливість країни тощо. Необхідність реформування судів було лейтмотивом усіх фокус-груп під час дослідження, аби суди стали надійним інструментом захисту законних інтересів підприємців, а також надійного впровадження законів. Адже жоден гарний закон не призводитиме до суспільного блага, якщо він належним чином не втілюється.

«Ще судова система у нас – триндець. От я боюсь іти в суд, з будь-якого питання, я знаю, що це вилізе боком.» – підприємець, Київ

Незалежність судової системи, на переконання респондентів, є також і ключем до викорінення в Україні корупції. Підприємці відзначали діджиталізацію як один із напрямів реформ, який дозволяє зменшувати корупційні ризики в Україні.

«Я побачила дуже великий плюс у розвитку діджиталізації нашої країни. І я вважаю, що було б менше корупційних схем, аби та діджиталізація поширювалася у всіх галузях. Я особисто стикнулася з тим, що на початку року нам масово сказали ставити касові апарати. А мені касовий апарат обходився б на той момент 700 доларів, при тому що всі кошти проходять через мій рахунок. Я більше півтора місяці не могла від свого податковика дізнатися інформацію, чи маю я встановлювати цей касовий апарат. Завдяки цифровим послугам випадає людський фактор, коли людина має змогу десь якось знахабніти.» – підприємця, туристична галузь, Київська область

Однак, на жаль, респонденти вказують на зниження ефективності одного із таких цифрових інструментів для боротьби з корупцією в сфері державних закупівель – ProZorro.

«Був яскравий дебют «Прозоро» в 2015 році. На початку ніхто не розумів, які корупційні схеми можуть бути в цій системі. А зараз «Прозоро» працює якщо державне замовлення на десятки тисяч гривень. А якщо на десятки мільйонів гривень, то там вже відомі механізми, як виставити умови участі, аби в закупівлі брала участь одна-єдина фірма. Формально, все відбувається за законом, але фактично це дискримінаційні умови тендерів.» – підприємець, торгівля комп'ютерною технікою, Дніпро

Зрештою, верховенство права дасть змогу забезпечити право власності підприємця, убезпечити підприємство від рейдерських захоплень та рекетирства, що властиво для «локальних культур ведення бізнесу» у деяких регіонах України.

«Может, знаете заведение «Х». Когда у них было несколько точек, к ним никакого интереса не проявляли. Когда они начали расширяться по всему городу и начали делать сетки, к ним пришли бандиты. Я вообще из другого города, но уже живя здесь, иногда говорю мужу – а давай вот это сделаем, а давай вот это. А он мне – ну, ты же понимаешь, что надо договариваться. Причём договариваться уже не просто с местной властью, а вот с этими бандитами. Я говорю – как это, а у вас это ещё до сих пор есть? А он говорит – так у нас это никуда и не уходило. И вот этому заведению «Х» пришлось платить бандюкам».

ВИСНОВКИ

Повномасштабна війна, яку росія розв'язала проти України 24 лютого 2022 року, стала найбільшим потрясінням для України та її економіки за всі 30 років незалежності нашої держави. Всього за один день війна розірвала вибудовані протягом десятиліть економічні зв'язки між підприємствами, спричинила інфляцію та зниження купівельної спроможності населення, змусила мільйони людей змінювати місце проживання, що кардинально змінило структуру попиту на ринку.

Український народ та держава вистояли у боротьбі з ворогом, і після 10 місяців війни можна із впевненістю сказати, що і українська економіка поступово відновлюється після втрат, яких вона зазнала у перші шоківі місяці. Український уряд вживав низки заходів, спрямованих на сприяння відновленню бізнесу в умовах війни. На сьогодні важливо узагальнити досвід відновлення підприємств МСБ, аби виокремити проблеми, які лишаються найактуальнішими дотепер і потребують уваги з боку українського уряду та громадянського суспільства.

Окрім того, важливо оцінити, наскільки ефективними були заходи державної політики, які втілювалися з метою допомогти бізнесу відновитися: якими були позитивні ефекти цих заходів політики, які прогалини у дизайні цих заходів варто виправити, які системні проблеми в економічній політиці лишаються не вирішеними.

- Українські підприємства малого та середнього бізнесу вже влітку активно відновлювалися після ефектів, спричинених шоком у лютому-березні. Одразу після російського вторгнення близько двох третин українських підприємств зупинили свою роботу. Також відбулося кардинальне зниження попиту на товари та послуги, які не пов'язані із забезпеченням базових потреб людини.

Після вигнання окупантів з півночі України та з-під Києва, зокрема, на початку квітня 2022 р. з'явилася впевненість, що столиця та держава загалом вистояли. Цей факт сприяв поверненню значної кількості ВПО до великих міст півночі України, включно з Києвом, та поступовому відновленню ділової активності. У цей же період почалося поступове відновлення роботи підприємств, поступово почав оживати попит на товари та послуги, які не забезпечують базові потреби людини.

- До найпоширеніших проблем МСБ на початку повномасштабної війни й до сьогодні належить збій логістичних ланцюжків: порушення усталеної співпраці між підприємствами у процесі виготовлення товарів та послуг, порушення традиційних зв'язків між підприємцями та постачальниками, проблеми щодо транспортування товарів всередині країни та ввезення товарів з-за кордону.

Різні аспекти логістики відновлюються по-різному. З часом бар'єри у внутрішніх перевезеннях пом'якшилися, підприємці здобули досвід ввезення іноземних товарів до України. Частина постачальників повернулися до роботи із партнерськими підприємствами після стабілізації ситуації на фронті, з'являються нові гравці на ринку. Однак важчою є ситуація із відновленням співпраці між

підприємствами, особливо якщо фізичні активи підприємств були пошкоджені або знищені. Економічні зв'язки, які вибудовувалися протягом років незалежності і були розірвані 24 лютого 2022 р., поступово відновлюються, однак цей процес далекий від завершення.

- Чи не найбільшою та найпоширенішою проблемою підприємств МСБ є інфляція та її наслідки. З одного боку, інфляція здорожчує для підприємств закупівлю сировини, комплектуючих, витратних матеріалів, що змушує підприємців підвищувати ціну на свої товари та послуги. З іншого боку, інфляція знижує купівельну спроможність населення. З огляду на це, підприємці, підіймаючи ціну на товар, повинні водночас зберігати ціну на доступному для споживачів рівні. Об'єктивним наслідком цього процесу є зниження прибутків підприємств. Саме тому дуже актуальним для підприємців питанням є можливості залучення обігових коштів.
- Що стосується можливостей залучення коштів всередині України, учасники дослідження мають як позитивний, так і негативний досвід участі в державній програмі «Доступні кредити 5-7-9%» чи грантовій програмі від українського уряду «ЄРобота». Відзначаються як бюрократичні хиби у роботі цих програм (затримка з виплатою грантових коштів, необґрунтовані відмови у кредитах), так і окремі умови цих програм, які роблять їх непривабливими для потенційних споживачів (наприклад, вузький перелік можливого заставного майна для отримання кредиту).

Зважаючи на актуальність проблеми обігових коштів, функціонування державних грантових програм та кредитування потребує регулярного внутрішнього моніторингу, оцінки проблем у їх здійсненні та можливостей робити ці програми все більш доступними для споживачів. Щодо міжнародних джерел допомоги серед українських підприємців спостерігається низький рівень обізнаності про такі можливості. У цьому напрямі є потенціал для просвітницької роботи бізнес-асоціацій та організацій громадянського суспільства, адже необхідно не лише поширювати інформацію про можливості міжнародної допомоги між українських підприємців, але і навчати їх працювати із цими програмами, писати та адмініструвати грантові заявки тощо.

- Однозначно позитивно українські підприємці оцінили ініціативи уряду зі зменшення регуляторного навантаження, відтермінування встановлення фіскальних касових апаратів для фізичних осіб підприємців, спрощення оподаткування для певних груп ФОПів, що допомогло малим підприємцям зберегти більше операційних коштів у найтяжчі періоди.

Однак невирішеними лишаються деякі недоліки податкової системи в Україні. По-перше, доречним може бути перегляд верхнього порогу доходу для юридичних осіб, які можуть бути платниками єдиного податку третьої групи, який встановлювався ще у квітні 2022 р. в умовах фіксованого курсу гривні. По-друге, зі зниженням

єдиного податку для ФОПів та наданням можливості не сплачувати ЄСВ різниця в оподаткуванні ФОПа та найманого працівника лише зростає, що стимулюватиме підприємства та працівників вдаватися до «оптимізації податків».

По-третє, великий розрив існує також у розмірах оподаткування між платниками єдиного податку та платниками ПДВ. Цей розрив стримує розвиток та масштабування підприємств, оскільки підприємства у процесі росту, аби не ставати платниками ПДВ, також вдаються до різних способів «оптимізації податків». Зокрема, шляхом реєстрації багатьох ФОПів, що нібито володіють частинами компанії.

Усі ці питання щодо дизайну податкової системи України лишаються актуальними, і завданням української влади є знайти прийнятний час та спосіб для початку втілення системних реформ у податковому законодавстві України.

- Зрештою, стан МСБ та української економіки загалом залежить не тільки від економічної політики уряду. На сьогодні вочевидь доля української економіки та МСБ значною мірою перебуває в руках підрозділів ППО ЗСУ, які відбивають ворожі атаки на українську критичну інфраструктуру. Адже саме ці атаки призводять до перебоїв з електро-, водо- та тепlopостачанням, а отже до перебоїв у роботі підприємств.

Однак не меншої шкоди за російські ракети для української економіки та МСБ завдають корумповані судді. Необхідність забезпечення верховенства права була лейтмотивом майже усіх фокус-груп та інтерв'ю, проведених у рамках дослідження. Адже навіть найкращі заходи економічної політики не працюватимуть, якщо відповідні нормативні акти належно не втілюватимуться та не охоронятимуться правоохоронною системою. І якщо у разі з відбиттям російських атак з повітря більшості громадян України лишається тільки вірити та сподіватися на професіоналізм та героїзм українських воїнів, то відновлення верховенства права в Україні є саме тою сферою, де зусилля громадянського суспільства вкрай необхідні.